

EDWARD LIPIŃSKI

MIASTA LEWICKIE W ZAJORDANII

Tradycja biblijna zapisana w Księdze Jozuego podaje, że pokolenie Lewiego nie otrzymało dziedzictwa przy podziale gruntów uprawnych Kanaanu, lecz uzyskało szereg miast rozrzucanych po obu stronach Jordanu¹. W sumie przydzielono mu sześć tzw. miast ucieczki i dodatkowo czterdzieści dwie miejscowości z okolicznymi pastwiskami, ale żadne z wymienionych miast nie leżało w historycznym centrum dawnego Izraela lub Judy. Albrecht Alt zwrócił na to uwagę w 1951 roku², a w następnym roku stwierdził, że południowe miasta lewickie wyglądają

¹ Joz 21,1-42 i 1 Krn 6,39-66 z drobnymi wariantami. Teksty te dotąd często poddawano analizie, nie tylko w komentarzach do tych ksiąg biblijnych, ale także w specjalnych artykułach o charakterze historycznym. Do ważniejszych należą zapewne: W.F. Albright, „The List of Levitic Cities”, w: *Louis Ginzberg Jubilee Volume*, New York 1945, 49-73; B. Mazar, „The Cities of the Priests and the Levites”, w: *Congress Volume Oxford 1959* (VTSup 7), Leiden 1960, 193-205, ponownie wydane w: B. Mazar, *Biblical Israel. State and People*, red. Sh. Ahituv, Jerusalem 1992, 134-145; M. Haran, „Studies in the Account of the Levitical Cities I. Preliminary Considerations”, *JBL* 89 (1961), 45-54; „II. Utopia and Historical Reality”, *JBL* 90 (1961), 156-165 (por. *Tarbiz* 27 (1957-58), 421-439 [po hebrajsku]); Z. Zevit, „Converging Lines of Evidence Bearing on the Date of P”, *ZAW* 94 (1982), 481-511 (zob. s. 485-493); G. Schmitt, „Levitinstädte”, *ZDPV* 111 (1995), 28-48; Z. Kallai, „The System of Levitic Cities and Cities of Refuge: A Historical-Geographical Study in Biblical Historiography”, w: Z. Kallai, *Biblical Historiography and Historical Geography. Collection of Studies* (Beiträge zur Erforschung des Alten Testaments und des Antiken Judentums 44), Frankfurt a/M 1998, 23-62 (por. *Zion* 45 [1980], 13-34 [po hebrajsku]).

² A. Alt, „Bemerkungen zu einigen jüdischen Ortslisten des Alten Testaments”, *Beiträge zur biblischen Landes- und Altertumskunde* 68 (1951), 193-210 (zob. s. 198-200), przedrukowane

na placówki królestwa Judy, niejako uzupełniające system pogranicznych fortec z 2 Krn 11,6-10³. Pomijając kwestię chronologii, trzon tej interpretacji potwierdził topograficzny przegląd stanowisk czterech miast lewickich na tradycyjnie pojętym terytorium plemienia Rubena, na wschód od Morza Martwego⁴. Stanowiska owych czterech miast tworzyły bowiem łańcuch warowni na pograniczu pustynnych terenów, skąd można było spodziewać się napaści plemion koczowniczych. Badanie to chciałbym obecnie poszerzyć do sześciu miast lewickich położonych na wschód od Jordanu. Dwa znajdowały się na terenie Baszanu (Joz 21,27), w dzisiejszej Syrii, a dwa inne – w dawnym Gileadzie (Joz 21,38), na terytorium obecnego Królestwa Jordanii. Dwa dalsze miasta lewickie w Zajordanii, mianowicie Heszbón i Jazer (Joz 21,39), położone były na południowy zachód i na zachód od Ammanu.

Najpierw zwrócimy jednak uwagę na znaczenie samego wyrazu „lewi”, który początkowo nie był imieniem własnym. Nazwa „lewi” wywodzi się od rdzenia *lwyj*, „krążyć”, „okrążyć”, skąd np. hebrajski wyraz *liwjā*, „wieniec”. Rdzeń poświadczony jest także w językach aramejskim (*lwyj*), arabskim (*larwā*), etiopskim (*larwaja*), akadyjskim (*lawū*), egipskim (*rwj*), berberyjskim (*lwa*). Według nowszego poglądu, powołującego się na wyraz *lw* z inskrypcji minejskich, „lewi” byłby oznaczeniem duchownego lub niewolnika na służbie świątyni⁵. Hipotezie tej brak jednak dostatecznej podstawy, gdyż pnie *lwyj* i *lw* różnią się trzecią spółgłoską rdzenną⁶, a wspomniane inskrypcje minejskie są znacznie późniejsze (ok. IV–II wiek p.n.e.) od najstarszych wzmianek biblijnych Lewiego.

Rzeczownik *lēwi* może być męskim imieniem własnym, ale wywodzi się zapewne z nazwy funkcji sprawowanej np. w nadgranicznych miastach warownych przez strażnika lub wartownika „krążącego” po murach obronnych i przy bramie miejskiej. Słowem, *lēwi* byłby „czujką”. Po arabsku np. *lawā ‘alā l-madīnatin* znaczy

w: A. Alt, *Kleine Schriften zur Geschichte des Volkes Israel*, II, München 1959², 289-305 (zob. s. 294-296).

³ A. Alt, „Festungen und Levitenorte im Lande Juda”, w: Alt, *Kleine Schriften II*, 306-315.

⁴ E. Lipiński, *On the Skirts of Canaan in the Iron Age. Historical and Topographical Researches* (OLA 153), Leuven 2006, 326-333.

⁵ Interpretację tę poddał gruntownej analizie R. de Vaux, „Lévites’ minéens et lévites israélites”, w: *Lex Tua Veritas. Festschrift für Hubert Junker*, red. H. Gross, F. Mussner, Trier 1961, 265-273. Analiza ta nie doprowadziła jednak do przekonujących rezultatów. Artykuł przedrukowano w: R. de Vaux, *Bible et Orient* (Cogitatio fidei 24), Paris 1967, 277-285.

⁶ Północnominejski wyraz *lw* zdaje się znaczyć „zastaw”, „rękojmia”; byłby on spokrewniony z hebrajskim *lwb* II, „zaciągnąć pożyczkę”. Oba słowa mogą wywodzić się z tego samego rdzenia protosemickiego (*b // w*), co południowoetiopskie *leba*, *libā*, *neba*, *nīwā*, „złodziej”, tj. osoba przetrzymująca, względnie przywłaszczająca sobie cudze mienie, czyli „zastawnik”. Wyraz *lēwi* nie występuje w onomastyce hebrajskiej z jakimkolwiek elementem teoforycznym. Nie należy zatem go wyjaśniać w świetle amoryckich imion *La-wi-la-II*, *La-wi-la-d*^{Adad}, *La-wi-la-d*^{Da-gan}, *3w3-Hddj*, które zapewne znaczą „Zastawiony u Boga” itd.

„czuwał nad miastem”, co można by porównać z greckim περιφυλάσσω, „czuwać wokoło”⁷. Powołani także do ochrony porządku i bezpieczeństwa publicznego, lewici byli zorganizowani w sposób wojskowy⁸ i zdarzało się, że sprawowali swą funkcję w sposób nader krwawy, na co wskazują jeszcze opowiadania w Rdz 34,25-29 i Wj 32,26-28. W szerszym zastosowaniu słowo *lěwi* mogło odnosić się do ochrony podróżnych, stąd aramejski czasownik *lawwê* z drugą spółgłoską podwojoną, znaczący „ Eskortować”, i hebrajski rzeczownik *l'wājā*, „eskorta”, „świta”⁹. Użycie wojskowej terminologii w odniesieniu do lewitów można zauważyć jeszcze w tekstach „kapłańskich” Pięcioksięgu: *šmr*, „strzec”, *mišmeret*, „straż”, *šābā*, „wojsko”, *šar*, „dowódca”, *ħereb*, „miecz”. Miasta lewickie byłyby zatem „miastami garnizonowymi”, strzegącymi granic państwa, czyli „miastami pogranicza”.

Ich załogi należy jednak odróżnić od „strażników obchodzących miasto” i „strażników murów” z Pieśni nad Pieśniami (Pnp 3,3; 5,7), która wywodzi się zapewne z dramatu inscenizowanego na dworze królewskim¹⁰. Aczkolwiek nowoaramejski Targum do Pnp 3,3 zwie ich „Lewitami”¹¹, ci ostatni stanowili początkowo specyficzne jednostki wojskowe, w których mogli znajdować się też nie-Izraelici. Owych strażników w służbie królewskiej, wywodzących się z różnych klanów, pojęto jako oddzielne plemię, którego eponimem został Lewi, włączony do grona dwunastu synów Jakuba. Po upadku monarchii izraelskiej i judzkiej lewici stali się strażnikami bram miejskich¹² i sanktuarium¹³ oraz świątynnymi

⁷ Czasownik występuje u Józefa Flawiusza, *Wojna żydowska* V, 10, 1, §423.

⁸ Częściowo wojskowych, na pół świeckich początków stanu lewickiego – porównywalnego do zakonów rycerskich – dopatrywali się ze znacznymi różnicami: W. Baudissin, *Die Geschichte des alttestamentlichen Priestertums*, Leipzig 1889, 30-31, 186-187; A. Menes, *Die vorexilischen Gesetze Israels* (BZAW 50), Giessen 1928, 1-19; A. Neher, *L'essence du prophétisme*, Paris 1955, 166-175; A.H.J. Gunneweg, *Leviten und Priester* (FRLANT 89), Göttingen 1965; G. Schmitt, „Der Ursprung des Levitismus”, *ZAW* 94 (1982), 575-599, a zwłaszcza L. Steinberger, *Die Bedeutungswechsel des Wortes Levit. Entwicklung aus einer Milizformation zu einer Priesterklasse*, Berlin 1936, i J.R. Spencer, „PQD, the Levites, and Numbers 1-4”, *ZAW* 110 (1998), 535-546.

⁹ To znaczenie rdzenia odnosili już do nazwy lewitów: Baudissin, *Die Geschichte des alttestamentlichen Priestertums*, 73-74; Steinberger, *Die Bedeutungswechsel des Wortes Levit*.

¹⁰ Już Orygenes uważał Pieśń nad Pieśniami za dramat przeznaczony do realizacji scenicznej: W.A. Baehrens (wyd.), *Origenes: Werke VIII* (Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte 33), Berlin 1925, *Kommentar zum Hohelied*, 61; por. s. 89. *Codex Sinaiticus* i *Codex Alexandrinus* zaznaczają zaś na marginesie kolejne *dramatis personae*, η νομφοη, względnie ο νομφοιος, a *Codex Sinaiticus* wyjaśnia nawet, do kogo zwracają się bohaterowie dramatu.

¹¹ Cytowany przez M. Baraniaka, *Motywy miasta w Pieśni nad Pieśniami i jego targumiczna interpretacja*, s. 197-221 w niniejszym tomie.

¹² Ów strażnik jest wtedy określony jako „lewita, który stoi w bramach waszych” (Pwt 12,12.18; 14,27.29; 16,11.14).

¹³ Są oni wtedy określani jako „odźwierni”: 1 Krn 9,17-27; 26,1-18; por. Ezd 2,42; Neh 11,19.

pomocnikami, podporządkowanymi kapłanom. Wedle tekstów pochodzących z epoki perskiej sam Mojżesz przeznaczyłby ich do tej posługi przy świątyni¹⁴. Przejściowe warunki ich bytowania nie były łatwe, skoro Księga Powtórzonego Prawa wymienia ich razem z wdowami, sierotami i imigrantami¹⁵.

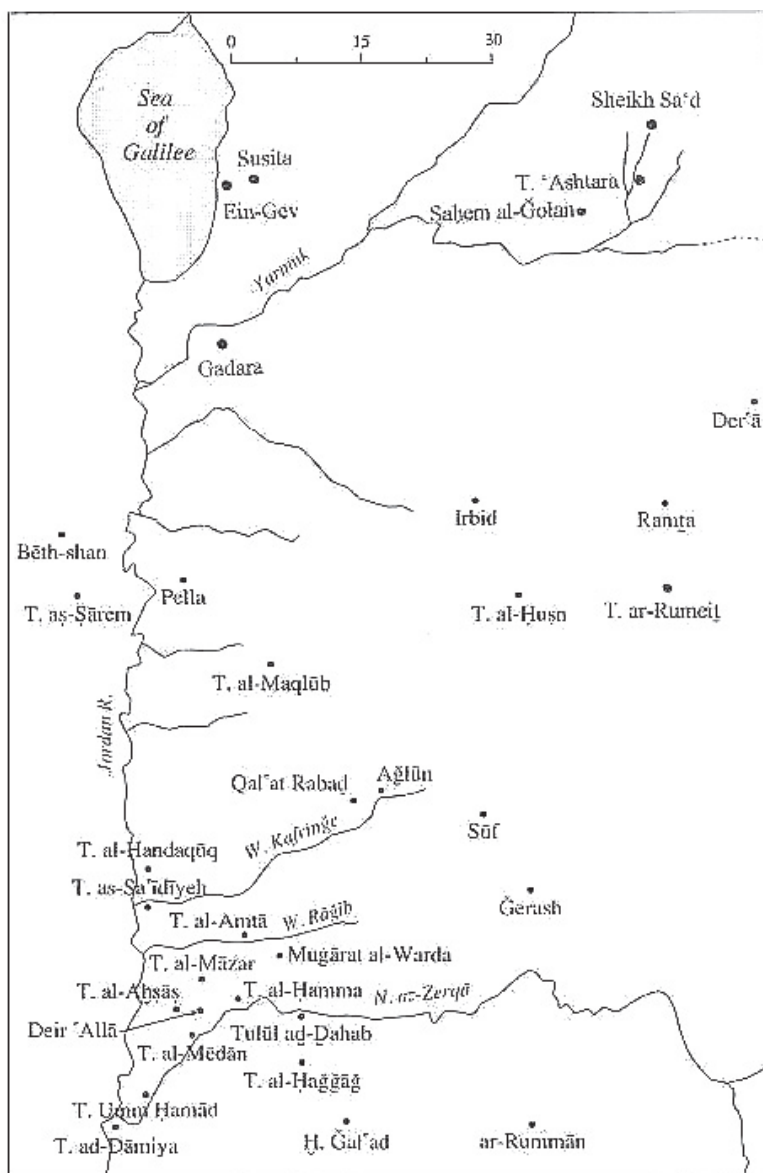
Zwróćmy teraz uwagę na zajordańskie miasta lewickie, czyli garnizonowe, leżące na terytorium Baszanu. Były one tylko po części zamieszkałe przez Izraelitów, jak o tym świadczy sama ich nazwa i tradycje mitologiczne z nimi powiązane.

Terytorium Baszanu odpowiada mniej więcej obszarowi dzisiejszego Golanu, zwanego po arabsku Dżolan. Część tradycji biblijnej Baszan przypisuje połowie pokolenia Manassesza (Joz 17,1.5; 22,7), ale wyodrębnia na tym terenie dwa miasta lewitów: Golan, od którego pochodzi dzisiejsza nazwa regionu, i Asztarot (1 Krn 6,56; por. Joz 21,27), starożytne święte miasto, stolica legendarnego króla Oga (Joz 20,8; 21,27; Pwt 1,4).

Budowle megalityczne Baszanu pobudzały wyobraźnię i w podaniach ludowych łączono je z rodem prehistorycznych gigantów. Z tych legend, jak się wydaje, pochodzą biblijne opowieści o Refaitach, pradawnych olbrzymach zamieszkujących Kanaan przed przybyciem Izraelitów. Ostatnim miał być król Og z Baszanu, rezydujący w Asztarot i Edrei, a nazwy te wiązały się ściśle z tradycją mitologiczną i kultową. Powszechnie identyfikuje się Asztarot z Tell 'Asztara, 22 km na północny zachód od Edrei, dzisiejszego Der'a, i 16 km na wschód od obecnej linii demarkacyjnej między Izraelem a Syrią na terenie Golanu.

¹⁴ Wj 32; Lb 3,6-13; 18,1-8. Brak głębszej perspektywy historycznej charakteryzuje nowsze prace egzegetyczne, ograniczające się do roli lewitów w okresie perskim: D. Werman, „Levi and Levites in the Second Temple Period”, *Dead Sea Discoveries* 4 (1997), 211-225; T. Willi, „Leviten, Priester und Kult in vorhellenistischer Zeit. Die Chronistische Optik in ihrem geschichtlichen Kontext”, w: *Gemeinde ohne Tempel / Community without Temple*, red. B. Ego, A. Lange, P. Pilhofer, K. Ehlers (WUNT 118), Tübingen 1999, 75-98; J. Schaper, *Priester und Leviten im achämenidischen Juda. Studien zur Kult- und Sozialgeschichte Israels in persischer Zeit* (FAT 31), Tübingen 2000; I. Cardellini, *I „Leviti”, l'Esilio e il Tempio. Nuovi elementi per una rielaborazione storica*, Roma 2002. W ślad za Wellhausenem, Schaper uważa wszakże, że Pwt 18,6-8 odzwierciedla sytuację przed niewolą babilońską. Podobną opinię wyrażają: R. Abba, „Priests and Levites in Deuteronomy”, *VT* 27 (1977), 257-267; R. Nurmela, *The Levites. Their Emergence as a Second-Class Priesthood*, Atlanta 1998. Zob. także U. Dahmen, *Leviten und Priester im Deuteronomium. Literarkritische und redaktionsgeschichtliche Studien* (Bonner Biblische Beiträge 110), Bonn 1996, z recenzją R. Otto, „Die postdeuteronomistische Levitisierung des Deuteronomiums”, *ZABR* 5 (1999), 277-284. Zasadniczym zagadnieniem historycznym jest jednak początkowa rola lewitów. Działalność lewitów, a nawet istnienie miast lewickich w okresie sędziów zakładają: H. Schulz, *Leviten im vorstaatlichen Israel und im Mittleren Osten*, München 1987, oraz N. Allan, „The Religious and Political Significance of the Early Settlement of Levites in Judah”, *Irish Biblical Studies* 10 (1988), 166-177.

¹⁵ Pwt 12,12.18; 14,27.29; 16,11.14; 26,11-13.

Zaordania

Tell 'Asztara kryje w sobie ruiny ważnego miasta – wciąż widać otaczający je mur – zamieszkanego przez cały okres brązu i żelaza. Nazwa Asztarot występuje w egipskich tekstach „egzekracyjnych” (tzn. złorzeczących) z czasów Średniego Państwa z XIX–XVIII wieku, w spisie miast kanaanejskich Totmesa III oraz w międzynarodowej korespondencji z XIV wieku p.n.e., zachowanej w archiwach królewskich w El-Amarna. W VIII wieku region najechali Asyryjczycy i jed-

na z płaskorzeźb pałacu w Kalah z czasów Tiglatpilesara III (744–727 p.n.e.) przedstawia ufortyfikowane miasto Asztarot oraz żołnierzy asyryjskich, którzy deportują ludność i wyganiają bydło¹⁶. Pozostałości fortyfikacji zachowały się w Tell 'Asztara. W latach 1966 i 1967 Ali Abu Assaf prowadził tu wykopaliska¹⁷, przerwane przez wojnę sześciodniową i niewznowione z powodu bliskości linii demarkacyjnej między Syrią a Izraelem. Stanowisko to jest bardzo obiecujące ze względu na przeszłość historyczną i religijną, potwierdzoną przez liczne źródła pisane, powstałe na przestrzeni dwóch tysiącleci.

Biblia często wymienia Asztarot i Edrei razem, przedstawiając je jako rezydencje „Oga, króla Baszanu, jednego z ostatnich Refaitów” (Pwt 1,4; 3,1.10; Joz 12,4; 13,12.31). Takie połączenie odnajdujemy w XIV lub XIII wieku p.n.e. w jednym z tekstów ugaryckich, gdzie oba miasta występują również w związku z Refaim, tym razem nie jako byłymi mieszkańcami Kanaanu, lecz jako cieniami ubóstwionych zmarłych przodków, szczególnie z amoryckich rodów królewskich¹⁸.

Teksty biblijne wymieniające Oga, króla Baszanu, ostatniego z Refaitów, odnoszą się do tradycji mitologicznej i najwyraźniej nie mają nic wspólnego z prawdziwą historią osadnictwa plemion izraelskich. Dotyczy to przede wszystkim domniemanego zwycięstwa, jakie odniósł Mojżesz nad królem Ogiem według Księgi Liczb: „Król Baszanu wyruszył przeciw nim z całym swoim wojskiem, chcąc stoczyć z nimi bitwę pod Edrei. Lecz Pan rzekł do Mojżesza: »Nie bój się go! Dam go bowiem w twoje ręce razem z całym wojskiem i krajem ...«. Pobili go oraz jego synów i cały lud, tak że nikt nie ocalał, i wzięli jego ziemie w posiadanie” (Lb 21,33–35). Inny tekst precyzuje następnie, że połowie pokolenia Manassesu dano „w Baszanie całe królestwo Oga, który panował w Asztarot i w Edrei i był ostatnim potomkiem Refaitów” (Joz 13,12).

Według tejże księgi biblijnej, jak wspomnieliśmy, dwa miasta Baszanu należały do lewitów: „Potomkom Gerszona i ich rodom, lewitom, dano od połowy pokolenia Manassesu miasta ucieczki dla zabójców: Golan w Baszanie z jego pastwiskami i Be'esztera z jego pastwiskami, dwa miasta” (Joz 21,27). Be'esztera pochodzi najwyraźniej od Bet-'Asztarat, „Świątynia Asztarty”¹⁹. Jest to najstarszy znany przypadek użycia *bē* zamiast *bēt* w składniowym związku *status constructus*. Potwierdza to bardzo późną redakcją Joz 21, rozdziału należącego do zesta-

¹⁶ ANEP, nr 366.

¹⁷ A. Abou Assaf, „Tell Aschtara in Südsyrien. Erste Kampagne 1966”, *AAS* 18 (1968), 103–106; tenże, „Tell Aschtara in Südsyrien. Zweite Kampagne 1967”, *AAS* 19 (1969), 101–102.

¹⁸ *KTU* 1.108, 1–7.

¹⁹ *B'str'* występuje także w 1QGenAp 21, 28, gdzie *b* nie jest przyimkiem, ale skróconą formą rzeczownika *bēt*.

wu Joz 13-21, który z innych względów datować można na połowę IV wieku p.n.e.²⁰ W każdym razie, toponim ten przechowuje pełną nazwę miasta Asztarot w Baszanie (por. 1 Krn 6,56). W Rdz 14,5 występuje ono pod złożoną nazwą „Asztarot pod Karnaim”²¹, tj. „Dwa rogi”. Miasto Karnaim położone jest 4 km na północ od Tell Asztara. Według 2 Mch 12,26 tutaj znajdowało się sanktuarium syryjskiej bogini Atargatis, *Atergateion*, jak Be’eszterę przewano w epoce hellenistycznej. Była ona ostoją starożytnych tradycji kultowych. Inne miejsce święte znajdowało się zapewne w sąsiednim Karnaim (*Karnion*), chyba że autor 1 Mch 5,43-44 po prostu utożsamiał *Atergateion* z miastem Karnaim. Tradycja nie zachowała natomiast żadnej pamięci o ewentualnym sanktuarium jahwistycznym, obsługiwanym w tych miastach przez lewitów, rzekomych kapłanów z prowincji.

Można zastanawiać się więc, czy rzeczywiście Asztarot było kiedykolwiek miastem zamieszkałym przez Izraelitów nienależących do garnizonu lewickiego. W każdym razie, tak jak i opisywana wojna z Ogiem, królem Baszanu, przypisanie miasta synom Gerszona stanowi jedynie późniejsze odzwierciedlenie pretensji do terytorium, które tylko za panowania Omriego i Achaba, względnie Jeroboama II, mogło znaleźć się w rękach Izraelitów. Podobnie jest z innym miastem lewickim, Golan, lokalizowanym zazwyczaj w Saħem al-Dżolan – „Czerń Golanu” – w pobliżu Asztarot, kilkanaście kilometrów na wschód od izraelsko-syryjskiej linii demarkacyjnej.

Na południe od Baszanu rozciąga się kraina Gilead. Według jednej ze starszych tradycji biblijnych osiedliło się tam plemię Makira (Lb 32,39-42; Pwt 3,15; Joz 17,1). Najstarszy poemat biblijny, Pieśń Debory i Baraka, wymienia je jako pełnoprawny szczep izraelski (Sdz 5,14), ale odróżnia go od plemienia Gileada (Sdz 5,17), z czego wynika, że chodzi o dwie odrębne grupy ludności zamieszkujące w epoce sędziów dwa różne regiony. Późniejsza tradycja stara się pogodzić dane biblijne, czyniąc Gileada synem Makira, syna Manasses (Lb 26,29-30; 27,1; 36,1; Joz 17,1-3). Zabieg ten miał na celu połączenie najstarszych tradycji z ideologią dwunastu plemion o nazwach już ostatecznie ustalonych, podczas gdy perypetie historii odsłaniają sytuację bardziej skomplikowaną i płynną.

Według 1 Krl 4,13-14 Gilead tworzył dwa z dwunastu okręgów królestwa Izraela, z głównymi ośrodkami w Machanaim na południu i Ramot-Gilead na północy. Oba miasta były „miastami lewickimi”, a Ramot-Gilead był także tzw. miastem ucieczki. Wybór Ramot w Gileadzie na stolicę prowincji północnej

²⁰ E. Lipiński, „The Territory of Tyre and the Tribe of Asher”, w: *Phoenicia and the Bible*, red. E. Lipiński (Studia Phoenicia XI; OLA 44), Leuven 1991, 153-166 (zob. s. 166).

²¹ Tłumaczenie to wyraźnie popiera 1QGenAp 21,28-29: *Bštr' d-Qrnjn*.

świadczy o jego strategicznym i politycznym znaczeniu. Twierdza ta strzegła regionu, o który walczyli Aramejczycy i Izraelici. Jej położenie podlega nadal dyskusji. Przez długi czas wskazywano na imponujący Ғoṣn ‘Adzlūn, 26 km na południowy zachód od Edrei, broniący na północy wejścia w góry Gileadu i drogi do Beisan (Bet-Szean). Ogromny tell, którego szczyt zajmuje powierzchnię 275 m na 180 m, był zamieszkały od trzeciego do pierwszego tysiąclecia p.n.e. Jednak w roku 1962 na stanowisku Tell ar-Rumeit, 15 km na południo-zachód od Edrei, odkryto fortecę z epoki izraelskiej. Na pierwszy rzut oka toponim ten zdaje się przechowywać starożytną nazwę miejscowości, zwanej u Józefa Flawiusza *Aramatha* lub *Aramathe*²², a historia stanowiska doskonale odpowiada dziejom biblijnego Ramot w Gileadzie²³. Znaleziona tutaj ceramika pozwala datować założenie twierdzy na pierwszą połowę IX wieku p.n.e., a więc na czasy panowania Omriego. Ceramika późniejszych warstw jest wyraźnie aramejska i odzwierciedla okupację regionu przez Damaszek.

Gwałtowne zniszczenie, które w VIII wieku p.n.e. położyło kres istnieniu fortecy, miało zapewne związek z krwawym najazdem Tiglatpilegara III w 733 roku p.n.e. Stanowisko to, zasiedlone ponownie dopiero w II wieku p.n.e., jest jednak bardzo małe, jego powierzchnia nie przekracza 0,12 ha, a dzisiejsza jego nazwa jest arabskim zdrobnieniem toponimu Ramat / Ramta. Trudno więc przypuszczać, by było ono głównym ośrodkiem północnego Gileadu. Wypada raczej przyjąć, że Tell ar-Rumeit było małą fortecą, podczas gdy stolica okręgu znajdowała się na miejscu dzisiejszego miasta ar-Ramta, 7 km na północ²⁴. Było to miasto garnizonowe, skoro Ramot-Gilead zalicza się do miast lewickich (Joz 21,38; 1 Krn 6,65) i miast ucieczki (Joz 20,8; Pwt 4,43).

Poza ar-Ramta i Tell ar-Rumeit jeszcze inne warownie wznosiły się na północnych krańcach Gileadu. Ok. 30 km na północo-zachód od ar-Ramta znajduje się Gadara, która nie jest zaliczona w Biblii do miast lewickich. Być może nie uchodziła ona za twierdzę pograniczną, zaś autor Joz 21 systematycznie umieszcza tylko cztery miasta lewickie na domniemanym terytorium każdego plemienia. Nie wyklucza to oczywiście dawnej obecności garnizonu izraelskiego w fortecy, gdy należała ona do królestwa Izraela, przypuszczalnie za panowania Omriego i Achaba lub Jeroboama II, w pierwszej połowie IX lub VIII wieku p.n.e. Były

²² Józef Flawiusz, *Dawne dzieje Izraela* VIII, 15, 3, §399; IX, 6, 1, §105.

²³ J. Briend, „Ramot-Galaad”, *DBSup IX*, Paris 1979, kol. 1101-1104, 1113; N.L. Lapp, „Rumeith, Tell er”, *NEAEHL IV*, Jerusalem 1993, 1291-1293. Wyniki tych wykopalisk streścił S. Hafþórsson, *A Passing Power*, Stockholm 2006, 202-204. Za dawną lokalizacją opowiadał się M. Weippert, „Israélites, Araméens et Assyriens dans la Transjordanie septentrionale”, *ZDPV* 113 (1997), 19-38 (zob. s. 32-33).

²⁴ Lipiński, *On the Skirts of Canaan*, 276-279.

to bowiem okresy rozszerzenia granic Izraela w Zajordanii wedle tekstów moabickich i biblijnych²⁵.

Drugim miastem lewickim Gileadu, wspomnianym w Biblii, było Machanaim, położone na dzisiejszym stanowisku Tulul ad-Dahab, nad Jabbokiem, 7 km na wschód od Deir 'Alla²⁶. Było ono głównym miastem VII okręgu królestwa Izraela (1 Krl 4,14) i niewątpliwie miejscem obronnym, jak o tym świadczą obranie Iszbaala na króla po śmierci Saula właśnie w Machanaim (2 Sm 2,12.29), podczas gdy Dawid królował w Hebronie, a następnie ucieczka Dawida do Machanaim w czasie buntu syna Absaloma²⁷.

Machanaim nie jest zaliczone do „miast ucieczki”, ale najwidoczniej sprawowało tę funkcję w starożytnym Izraelu. Określenie „miasto ucieczki” należy zapewne rozumieć w szerokim tego słowa znaczeniu, szerszym od przyjętej ogólnie interpretacji. Te warowne miasta dawały możliwość schronienia się w wypadku najazdu lub jakiegokolwiek nadchodzącej groźby, nie ograniczając się do azylu dla zabójców, którzy nieumyślnie pozbawili kogoś życia²⁸.

Owe cztery miejscowości Baszanu i Gileadu były niewątpliwie miastami garnizonowymi na pograniczu aramejskiego królestwa Damaszku, względnie państwa Ammonitów, podobnie jak Heszbon i Jazer, miasta lewickie, o których wspomnieliśmy powyżej. Oba leżały na właściwym terytorium plemienia Gad, w pobliżu dzisiejszego Ammanu. Według Euzebiusza z Cezarei Jazer był położony 10 mil rzymskich, czyli nieco mniej niż 15 km, na zachód od Filadelfii, tj. Ammanu, i 15 mil, tzn. 22 km, na północ od Heszbonu²⁹, niewątpliwie stanowiska Tell Hīsbān z licznymi ruinami rzymsko-bizantyńskimi. Precyzując jednak inną informację Euzebiusza, św. Hieronim podaje, że Jazer oddalony był od Ammanu tylko o 8 mil rzymskich, czyli niespełna 12 km³⁰. Informacje przekazane przez Euzebiusza i św. Hieronima powinny służyć za podstawę lokalizacji miejscowości Jazer tym bardziej, że odpowiadają one danym biblijnym, m.in. Lb 21,24, gdzie Septuaginta wyraźnie zaznacza, że Jazer znajduje się na granicy ammonickiej.

²⁵ Inskrypcja Meszy daje wyraźnie do zrozumienia, że władza Omriego i Achaba rozciągała się na Zajordanie, a teksty 2 Krl 14,25.28; Am 6,13; 1 Krn 5,17 wskazują na poszerzenie granic Izraela na wschód od Jordanu za panowania Jeroboama II. Zob. Lipiński, *On the Skirts of Canaan*, 229-230, 249, 324-326.

²⁶ Lipiński, *On the Skirts of Canaan*, 280-283.

²⁷ 2 Sm 17,24.27; 19,32; 1 Krl 2,8.

²⁸ Wj 21,12-14; Pwt 4,41-43; 19,1-13; Joz 20,1-9. Ta ostatnia interpretacja „miast ucieczki” odzwierciedla pojęcie lewitów i miast lewickich w późnym okresie perskim: L. Schmidt, „Lewiten- und Asylstädte in Num. XXXV und Jos. XX; XXI 1-42”, *VT* 52 (2002), 103-121.

²⁹ E. Klostermann (wyd.), *Eusebius: Das Onomastikon der biblischen Ortsnamen*, Leipzig 1904 (przedruk, Hildesheim 1966), 104:14-19.

³⁰ Tamże, 13:1-4; por. 12:1-4. Podane t' na s. 104 powstało zapewne z oryginalnego, dyktowanego η', które wymawiano i.

M. Noth wnioskował stąd, że miejscowości tej należy szukać w pobliżu Na'ūr, ok. 15 km na południo-zachód od Ammanu³¹. Zbyt daleko na północ leży zapewne Chirbet Dżazzir, sugerowany przez R. de Vaux³², ale proponowane od XIX wieku lokalizacje na sąsiadujących ze sobą stanowiskach Chirbet aṣ-Ṣār i Chirbet aṣ-Ṣīr(a)³³, odpowiednio 12 km i 10 km od Ammanu, odpowiadają z grubsza danym Euzebiusza i św. Hieronima. Oba miejsca położone są bowiem ok. 20 km na północ od Heszbonu, drogą przez Na'ūr. Co więcej, odmienne formy 'Aζώρ i 'Aζήρ nazwy miejscowej, podane przez Euzebiusza³⁴, sugerują dawniejszą wymowę *Ja'zār* i późniejszy zanik początkowej zgłoski, skąd powstał toponim aṣ-Ṣār, względnie aṣ-Ṣīr. Stanowisko Chirbet aṣ-Ṣār świadczy niewątpliwie o antycznym zamieszkaniu miejsca, jak stwierdził już N. Glueck w 1937 roku³⁵. Proponowano jeszcze inne identyfikacje, lecz Tell Abu 'Anēze³⁶ znajduje się trochę za blisko Heszbonu (19 km) i z pewnością za daleko od Ammanu (21 km), a Tell 'Arēme, 4 km na północo-zachód od Na'ūr³⁷, leży 14 km na południo-zachód od Ammanu, ale tylko 15 km od Tell Ḥisbān. W każdym razie, chodzi tu o „miasto pogranicza”, które wymagało obecności garnizonu.

Wykopaliska prowadzone w latach 1968–1976 na Tell Ḥisbān przez Andrews University wykazały, że stanowisko było zamieszkane w XI–X wieku p.n.e., ale nie odsłonięto z tego okresu pozostałości świadczących o istnieniu jakiegoś znaczącego miasta. Stanowi to problem dla konserwatywnej interpretacji podań biblijnych do tego stopnia, że nawet podano w wątpliwość tożsamość Tell Ḥisbān z biblijnym Heszbonem³⁸. Z punktu widzenia historycznego wystarczy stąd wnioskować, że Heszbon był w IX wieku p.n.e., za czasów Omriego i Achaba, fortecą osadzoną przez garnizon izraelski, a później stał się warownym miastem, o które walczyli między sobą Ammonici i Moabici. Jego znaczenia dowodzi odkryty wielki zbiornik wody z końca IX wieku p.n.e., który mógł zawierać ok. 1 200 000 litrów

³¹ M. Noth, „Gilead und Gad”, *ZDPV* 75 (1959), 14-73 (zob. s. 61-73).

³² Zob. de Vaux, *Bible et Orient*, 124-127.

³³ U.J. Setzen, *Reisen durch Syrien, Palästina, Phönicien, die Transjordan-Länder, Arabia Petraea und Unter-Ägypten*, Berlin 1854-1859 (przedruk: Hildesheim 2004), t. I, 397-398, 406; t. II, 318; t. IV, 216; Fr. Buhl, *Geographie des alten Palästina* (Grundriss der theologischen Wissenschaften II/4), Tübingen 1896, 263-264; G.B. Gray, *Numbers* (ICC), Edinburgh 1903, 297-298. Na Chirbet aṣ-Ṣīra wskazywał też G.M. Landes, „The Fountain at Jaser”, *BASOR* 144 (1956), 30-37.

³⁴ Klostermann, *Eusebius*, 12:1.3.

³⁵ N. Glueck „Explorations in the Land of Ammon”, *BASOR* 68 (1937), 13-21 (zob. s. 17).

³⁶ W. Schmidt, „Zwei Untersuchungen im *wādi nā'ūr*”, *ZDPV* 77 (1961), 46-55 i tabl. 4-5A.

³⁷ R. Rendtorff, „Zur Lage von Jaser”, *ZDPV* 76 (1960), 124-135.

³⁸ A. Lemaire, „Heshbon = Hesban?”, w: *Avraham Biran Volume*, red. E. Stern, Th.E. Levi (Eretz-Israel 23), Jerusalem 1992, 64-70.

wody³⁹, a o walkach między sąsiadującymi Ammonitami i Moabitami świadczą Lb 21,27-30 i moabicka inskrypcja z VIII wieku p.n.e.⁴⁰

Trudno oprzeć się wnioskowi, że „lewici” stanowili garnizon „miast pogranicza” w okresie, gdy miejscowości te należały do królestwa Izraela. Istniały też inne fortece w Zajordanii, niezaliczone do miast lewickich. Prócz Gadary należy z pewnością wymienić Ein Gew, stanowisko warownego miasta Afek z X–VIII wieku p.n.e. nad Jeziorem Tyberiadzkim, u stóp Qu’alat al-Ḥuṣn, na której musiała wznosić się forteca Susita, „Klacz”. Nie odsłonięto jej dotąd, bo mały sondaż odkrył tam tylko nieco ceramiki z III wieku p.n.e., z czasów Ptolemeuszów. Zapewne wszczęli oni budowę hellenistycznego miasta Hippos, przemianowanego przez Seleucydów na Antiochię w II wieku p.n.e. Było to „miasto ucieczki”, tzw. *asylum*, jak zaznaczają monety z epoki rzymskiej. Słowem, Zajordania stanowi niewątpliwie teren bogaty w zabytki, które stopniowo wyłonią prace archeologiczne.

LEVITICAL CITIES IN TRANSJORDAN

Summary

The Levitical cities of Transjordan, viz. Golan, Ashtaroth, Ramoth-Gilead, and Mahanaim, as well as Jazer and Heshbon, seem to have been garrison towns of the Kingdom of Israel at the border of the Aramaic kingdom of Damascus and near the capital city of the Ammonites. This view is confirmed by the role of the four Levitical cities on the “Reubenite” territory to the east of the Dead Sea, where they appear as military stations defending the border of the Omride kingdom from incursions of the desert people, and by the distribution of the Levitical cities between the fortresses of 2 Krn 11:6-10, where they seem to form a defence line on the border of the Kingdom of Judah. The Levites appear therefore as members of garrisons keeping watch over border towns, as confirmed by etymology. There were other fortified places, like Gadara, which are not listed among the Levitical cities, possibly because they were no endangered sites at the frontier. The disappearance of the kingdoms of Israel and Judah obviously influenced the professional role of the Levitical families whose members first became guardians of the Temple and later assumed also other functions in the Temple service.

³⁹ L.T. Geraty, „Hesbān (Heshbon)”, *RB* 84 (1977), 404-408 (zob. s. 404).

⁴⁰ Lipiński, *On the Skirts of Canaan*, 303 z przyp. 49; J.A. Dearman, „Moab and Ammon: Some Observations on Their Relationship in Light of a New Moabite Inscription”, w: *Studies on Iron Age Moab and Neighbouring Areas in Honour of Michèle Daviau*, red. P. Bienkowski (Ancient Near Eastern Studies. Supplement 29), Leuven 2009, 97-116.